

**ПРОБЛЕМА «УКРАЇНСЬКОГО СЕПАРАТИЗМУ»
ЯК КАТАЛІЗАТОР ПРОТИРІЧ МІЖ ВЛАДОЮ ТА СУСПІЛЬСТВОМ В УСРР
(2-ГА ПОЛ. 1920-Х – ПОЧАТОК 1930-Х РР.)**

Автор доводить, що загроза «українського сепаратизму» була дуже важливими чинником зростання протиріч між владою та суспільством в УСРР у 2-ій пол. 1920-х – на початку 1930-х рр.

Ключові слова: «українізація», «колективізація», «український сепаратизм», УСРР.

Автор доказує, що угроза «українського сепаратизму» була очень важным фактором роста противоречий между властью и обществом в УСРР во 2-ой пол. 1920-х – в начале 1930-х гг.

Ключевые слова: «украинизация», «коллективизация», «украинский сепаратизм», УСРР.

In this article the author proves that the threat of “Ukrainian separatism” was the very important factor of the rise of opposing the power to the society in the Ukrainian Socialist Soviet Republic (the second half of 1920s – the beginning of 1930s).

Key words: “ukrainization”, “collectivization”, “Ukrainian separatism”, Ukrainian SSR.

Постановка проблеми. Від початку встановлення радянської влади на більшій території колишньої Російської імперії різні суспільні верстви та населення різних історико-географічних регіонів ставилися до неї по-різному. Між двома крайнощами суспільних настроїв – цілковитими лояльністю та нелояльністю – в радянському суспільстві існувало багато проміжних думок, які можна в цілому визначити як обмежену або часткову лояльність. Важливо зазначити, що на ступінь лояльності до режиму різних суспільних груп у різних частинах СРСР впливали як дії самого режиму, так і зовнішні сили. З низки причин ставлення до радянської влади більшої частини населення УСРР, де більшовики утвердилися лише з третьої спроби, було в цілому гірше, ніж в інших частинах СРСР. Протягом 1920-х років суспільні настрої в УСРР змінювалися, і одним з важливих чинників, які впливали на цей процес, була політика сусідньої Речі Посполитої, близького до неї закордонного уряду УНР та інших українських політичних течій за кордоном. Як наслідок, влада почала вирішувати проблему «українського сепаратизму».

Аналіз актуальних досліджень. Проблема «українського сепаратизму» як катализатора протиріч між владою та суспільством в УСРР висвітлене у вітчизняній та закордонній історіографії недостатньо. Праць, присвячених дослідженню даної теми небагато, але вони є. Зокрема, важливий внесок у з'ясування причин конфлікту між радянською владою та більшою частиною населення УСРР кінця 1920-х – початку 1930-х років зробив своїм дослідженням радянсько-польських взаємин у контексті боротьби обох сторін за об'єднання українських земель американський історик українського походження Т. Мартин [1]. Ця проблема також знайшла певне відображення у творах М. Дорошка [2-3], С. Цвілюка [4], О. Борисьонк [5] та Г. Касьянова [6]. Оскільки наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років взаємини між радянською владою та більшою частиною населення УСРР набули рис відкритого протистояння, **метою даної статті** є вивчення питання про роль і місце проблеми «українського сепаратизму» в наростанні цих протиріч.

Виклад основного матеріалу. Як свідчать джерела, найменш лояльними до радянської влади в УСРР з-поміж інших суспільних станів були селяни. У 1923 р. один з найбільш відомих репресованих «українських буржуазних націоналістів» С. Єфремов наступним чином коментував у своєму щоденнику ситуацію на селі: «Задоволених нема. Усі нарікають, ремствують, гризуться, кленуть і нишком ждуть ... Петлюри! Справді, ця легенда найживучіша, і я її у всяких варіаціях чув, де тільки знайдеться два-три чоловіка. «Дурні були – не піддержали. Тепер каїмось. Ну, та прийде таки!» [7, с. 135].

Однак, «українізація» об'єктивно наближала владу в УСРР до народу та одночасно несла з собою повільну, але сталу дерусифікацію найбільших міст республіки. І в

авангарді здійснюваних в українському місті перетворень була, безперечно, також частково лояльна до більшовиків українська національно свідомо інтелігенція, завдяки зусиллям якої український національний чинник у містах ставав більш виразним. У цілому можна сказати, що завдяки «українізації» українці почали позбуватися комплексу національної меншовартості, а також почала формуватися нова ідейно-теоретична база для боротьби за відновлення української державності. Зокрема, російська дослідниця О.Борисьонок вважає, що сформована під час «українізації» українська національна еліта (як партійно-державна, так і інтелектуальна) усвідомлювала свою особливу ідентичність і розглядала Україну як самостійну національну республіку, попри її перебування у складі СРСР. Ця група підтримувала рівноправні стосунки окремих республік СРСР та намагалася поставити питання про компетентність союзних органів у республіканських справах [5, с. 124].

Низка вітчизняних дослідників обгрутовано стверджують, що неможливість встановити повний контроль над політикою «українізації» привела до її згорання [8, с. 58]. Як свідчать документи, перегляд політики «українізації» почався в 1926 р. Першим за часом з-поміж них є аналітична записка, що надійшла на ім'я В. Затонського з Секретного відділу ДПУ УСРР у січні 1926 р. Один з головних фігурантів майбутньої справи «СВУ» В. Чехівський названий у цьому документі провідним «ідеологом» УАПЦ. Автори записки були стурбовані зростанням кількості парафій УАПЦ (від 300 на момент її утворення – до 1500 на 1925 р.) – «релігійного угруповання, яке по суті своїй є більш політичним, ніж релігійним», бо серед ієрархів УАПЦ переважають «колишні політичні діячі різних українських шовіністичних угруповань, від соціалістів-федералістів до петлюрівщини», і «для більшості з них церква є не метою, а засобом» [цит. за: 9, с. 130-131]. Достатньо промовистим, на нашу думку, є той факт, що вже в першому півріччі 1926 р. на утримання таємних співробітників у лавах поділеної на 22 округи УАПЦ ДПУ УСРР витрачало на 1020 крб. більше, ніж на утримання агентури в лавах поділеного на 41 округу найчисельнішого та найміцнішого «тихонівського» церковного руху (5940 крб. проти 4920 крб.). У першому півріччі 1926 р. тільки до УАПЦ було спрямовано по 3 таємних співробітника на округ, для решти традиційних конфесій їх було по 2, а для «сектантів» – по 1 [10, с. 96].

Більш детально ілюструє перегляд владою політики «українізації» лист Й.Сталіна «До товариша Кагановича та інших членів ЦК КП(б)У» від 26 квітня 1926 р. [11], який «відіграв велику і важливу роль у ...подоланні опору лєнінській національній політиці на Україні з боку націонал-ухильників» [12, с. 382]. «Надмірна» «українізація» та намагання «українізувати» «російські робітничі маси» в українських містах рішучо засуджувалися: це прирівнювалося до «своєрідної форми національного гніту», затавруваши М. Хвильового, Й. Сталін поставив під сумнів політичну лояльність усієї української інтелігенції, особливо позапартійної [11, с.152-153].

4 вересня 1926 р. заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон, помічник начальника Секретного відділу (СВ) О.Абуговим та виконуючий обов'язки начальника 1-го відділення СВ Б. Козельський склали таємного листа «Про український сепаратизм». У листі констатується наявність «розвитку серед української громадськості націоналістичних ідей сепаратистського характеру», які поширюються шляхом більш ефективної «культурної роботи», що прийшла на зміну «збанкрутілому гаслу збройної боротьби за незалежність» [цит. за: 13, р. 293]. Зокрема, у листі наголошувалося, що «робота українських шовіністів щодо виховання села в дусі ненависті до Москви дає помітні результати, особливо в середовищі молоді» [цит. за: 13, р. 294-295]. Керівників ДПУ УСРР також бентежило збереження високого авторитету в середовищі української громадськості взагалі та селянства зокрема лідера українських національно-визвольних змагань С.Петлюри [13, р.300].

Є вагомими підстави стверджувати, що декларована «українізація» не перетворила УСРР на новий український «П'ємонт» для приєднання Західної України, як того хотіли

Й. Сталін та його оточення. Натомість утворився небезпечний, на думку більшовиків, осередок «буржуазного націоналізму». Перспектива загальноукраїнського повстання приваблювала начальника маршала Ю. Пілсудського, диктатура якого була встановлена в сусідній Речі Посполитій саме в 1926 р. Саме з цього часу більшовики у черговий раз почали готуватися до «атаки світового імперіалізму на СРСР», бо Ю.Пілсудський та його оточення планували поділити СРСР та розширити сферу польського впливу на схід та утворити в підсумку федерацію Польщі з Фінляндією, країнами Прибалтики, Білоруссю, Україною, Кримом, державами російських козаків та союзом держав Кавказу [5, с.162]. У 1927 та 1929 роках навіть виникали радянсько-польські дипломатичні скандали, спровоковані в обох випадках загибеллю радянських дипломатів у Речі Посполитій. Розташування УСРР на радянсько-польському кордоні, на думку О.Борисьонка та Г.Касьянова, стало важливим чинником ескалації протиріч між владою та суспільством у республіці [5, с.181; 6, с.264].

Насильницька «колективізація» максимально погіршила ставлення більшої частини населення УСРР до радянської влади. У березні 1928 р. Л.Каганович озвучив думку, що «кампанія хлібозаготівель [1928 р. – К.К.] призвела до зростання шовінізму», він також помітив «балачки», що це «Москва забирає хліб і цукор», а такі настрої походять «не лише згори», «а й знизу» – від селян. Протягом 1929 р. в більшій частині західних теренів СРСР «колективізація» зустріла найбільший спротив. Зокрема, німці, поляки, фіни, латвійці та представники інших національних меншин масово зверталися до посольств своїх країн з бажанням виїхати з СРСР [1, с. 15-16].

Українська національно свідомо інтелігенція, яка була ідеологічним стрижнем ідеї «українського сепаратизму», не мала розгалуженої мережі підпілля, за виключенням переважно вигаданих ДПУ «контрреволюційних буржуазно-націоналістичних організацій». Легкість «викриття» та «знешкодження» цих утворень свідчить про те, що дії проти них потрібно розглядати як превентивні удари, а не боротьбу з реальною загрозою. Ця загроза могла виникнути лише у випадку очолення тими, кого більшовики називали «буржуазними націоналістами», селянського спротиву «колективізації», але до цього не дійшло. Зокрема, навесні 1930 р. відбувся сфальсифікований процес «Спілки визволення України», безпосередніми жертвами якого були 45 осіб, ще 700 людей заарештували невдовзі у зв'язку з цією справою, загальна ж кількість жертв процесу «СВУ», які так чи інакше постраждали у зв'язку з ним, складає понад 30 000 осіб [8, с.200-201].

Засудженим інкримінували «буржуазний націоналізм», впровадження «класово чужої» культури, «шкідництво у справі розвитку національної української мови» та навіть «агентурну роботу за завданнями контррозвідки деяких держав» – передусім Речі Посполитої. Працівники ДПУ приписували керівництво «СВУ» представникам закордонного уряду УНР, «емісаром» якого був начебто співробітник Української академії наук А. Ніковський. Було оголошено, що ця організація ставила на меті «об'єднати довкола себе всі українські антирадянські елементи і шляхом масової агітації, пропаганди і шкідництва, спираючись на підтримку міжнародної буржуазії, викликати повстання проти радянської влади» [14, арк.186]. Важливо зазначити, що, за офіційною версією, «поява групи СВУ відноситься до 1926 року» [15, с.38].

Найбільш небезпечним напрямком діяльності «СВУ», на думку співробітників ДПУ УСРР, було намагання організації «спиратися на куркульство» та віддати йому «політичне керівництво», щоб «підготувати повстання проти радянської влади» [14, арк.187].

Щодо наявності реального підґрунтя для таких побоювань, можна погодитися з думкою Г. Касьянова, який вважає, що досягнутий під час «українізації» певний рівень самодостатності української національної еліти, хоч він і був достатньо далеким до претензій на незалежність, «в умовах екстремальної мобілізації і централізації всіх ресурсів, необхідних для «великого стрибка» і майбутньої війни» міг становити певну небезпеку [6, с. 266].

У жовтні 1928 р. з'явилися невтішні висновки інформвідділу ЦК КП(б)У про політичний характер значної частини виступів в українському селі з переважно «буржуазно-націоналістичним» забарвленням: «В агітації куркулів у першу чергу відбивається вплив української контрреволюції петлюрівського толку, діяльність якої помітно пошавилася за останні часи: заклики до відокремлення України від Москви, розповсюдження чуток про похід на Україну Левицького («Левицький буде президентом») і т.п. Фактів монархічної (білогвардійської) агітації зустрічаємо менше. ...з'явилися балачки про війну з Польщею, причому на Польщу покладаються всі надії: прийдуть, мовляв, поляки і звільнять Україну від влади комуністів [...], буде дешевша мануфактура, припиниться податковий тиск тощо» [16, арк.95].

В інформбюлетені газети «Радянське село» наголошується, що до редакції протягом 1928 р. надійшла велика кількість листів з різних місцевостей УСРР – Київщина, Волинь, Кривбас, де селяни висловлювали надії, що їх незабаром визволять наступник С.Петлюри А.Левицький і Ю.Піلسудський, до яких вони з радістю приєднуються [17, арк.30]. Л.Каганович був переконаний що, за крайніми проявами опозиційних настроїв на селі протягом 1928 р. стояли зовнішні сили: «...куркуль разом з диверсантами – петлюрівськими, денікінськими та есерівськими – влаштовували терористичні напади та вбивства комуністів і представників радянської влади» [12, с.391].

Т.Мартин вважає піком спротиву «колективізації» березень 1930 р. Дослідник аргументує свою тезу тією обставиною, що з 6528 зафіксованих ОДПУ масових селянських виступів 2945 (45,1%) сталися в УСРР, до того ж, переважно на Правобережжі, з найвищою концентрацією вздовж радянсько-польського кордону. «У цих прикордонних районах березневі виступи охопили понад 100 тисяч осіб. Політбюро всерйоз розглядало ймовірність польського збройного вторгнення...», – наголошує Т. Мартин [1, с.16]. З його думкою згідна й О. Борисьонок: в СРСР «12 прикордонних західних округ [де сталося найбільше виступів селян – К.К.] були прирівняні до районів суцільної колективізації за програмою здійснюваних репресій» [5, с.197]. За підрахунками фахівців з Українського Інституту національної пам'яті, в УСРР протягом 1930 р. у селянських виступах взяло участь близько 1,2 млн. селян [18, с.11].

В УСРР між загонами ОДПУ та селянами нерідко траплялися заворушення. Були розгромлені сотні сільрад, селянські комітети на кілька годин чи навіть днів захоплювали владу в своїх селах, виголошували списки вимог. Вони вимагали повернення у свою приватну власність засобів виробництва та конфіскованої худоби, розпуску колгоспів, свободи торгівлі, відкриття церков, повернення конфіскованого майна «куркулям», знищення влади більшовиків і навіть відновлення «самостійної України» [19, с. 159]. Влада вважала це наслідком поширення у республіці «петлюрівського» руху.

У розпал насильницької «колективізації» згори було запущено чутки про наближення війни з «капіталістами», передусім «панською» Польщею, але вони ніскільки не об'єднали український народ довкола «рідної» радянської влади. Зокрема, у Балаклійському районі Харківської області влітку 1932 р. чутки про «наближення війни» викликали небажані наслідки. Мешканці с. Чепіль вирішили, що «робітники готуються до використання початку її [війни – К.К.] для повалення радвлади, а селянам треба готуватись до цього, а дані пляни не виконувати» [20, арк. 103]. Закономірним фіналом протистояння між більшовиками та українським селом став Голодомор 1932-1933 рр.

Утім, сприятливий час для загального селянського повстання в УСРР (1930 р.), як місцева, так і закордонна українська еліта втратили. Поширення особливо масово наприкінці 1932 р. без підкріплення жодними іншими діями листівок від імені уряду УНР, Українського революційного комітету в УСРР та закордонної фракції УСДРП не могли досягнути своєї мети. Невдоволене, але дезорієнтоване й частково розколоте, вже виснажене Голодомором, позбавлене загальновідомого авторитетного проводу, українське село вже не могло піднятися на боротьбу проти «червоного ярма». Ці джерела є визначною пам'яткою політичної думки української національної еліти. Назви листівок

говорять самі за себе: «Селяни, не давайте хліба більшовикам!», «До українських селян», «До інтелігенції на Україні», «До робітників і селян», «До червоноармійців-українців» [21, арк. 26-29]. Однак, значний інтелектуальний потенціалу української національної еліти виявився недостатнім, щоб конвертувати на практиці обурення більшості населення репресивною політикою більшовиків у загальнонаціональне повстання.

Натомість превентивні дії більшовиків проти «українського сепаратизму» йшли по висхідній. Підписана 14 грудня 1932 р. Й. Сталіним та В. Молотовим постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі та Західній області» вимагала «правильного проведення українізації» – тобто її фактичного згортання – в УСРР та поза її межами, в регіонах, де компактно мешкали українці [22, с.291].

28 грудня 1932 р. за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна на місця надійшов таємний інформаційний лист, що містив два додатки з дуже красномовними назвами: «а) записка т. Євдокимова (Північний Кавказ) про шкідництво в системі зернових радгоспів; б) записка т. Балицького (Україна) про петлюрівську організацію на Україні, яка ставить на меті проведення саботажу хлібозаготівель та підготовку селянських повстань для відокремлення України від СРСР та відновлення у ній капіталізму» [21, арк.16]. Особливо уповноважений ОДПУ в Україні В. Балицький повідомляв про «викриття» ним «широко розгалуженого польсько-петлюрівського повстанського підпілля, яке охоплює за неповними даними 7 районів України», а також «засміченості колгоспів, радгоспів, МТС, МТМ петлюрівцями, куркульськими, білогвардійськими та антирадянськими елементами, які вели активну розкладницьку роботу у колгоспах, розкрадали, розбазарювали та свідомо знищували хліб, тяглову силу та худобу», що начебто й призвело до «зриву хлібозаготівель» [21, арк.22 зв.]. За даними В. Балицького, протягом 20 днів грудня було заарештовано 12178 осіб, з яких 4204 за справами «повстанських контрреволюційних організацій», за закритими 995 груповими справами зі «зриву та саботажу хлібозаготівель» – 4930, а «куркулів, твердоздатчиків та приховувачів хліба» співробітники ДПУ заарештували 3044 [21, арк. 22 зв.]. В.Балицький приписував цим ворогам радянської влади намір «підняти навесні 1933 року повстання в Україні» з «недопущенням розрізнених виступів». Деякі організації начебто навіть декларували прагнення до «встановлення [режиму – К.К.] «Української народної республіки» [21, арк.22 зв.]. Але ці дані, наведені у розпал Голодомору 1932-1933 рр., є сумнівними. Утім, записка В.Балицького додатково ілюструє превентивний характер боротьби радянської влади проти «українського сепаратизму».

Висновки: на думку вищого партійного керівництва, наявні в УСРР прояви опозиційних настроїв 2-ої пол. 1920-х – початку 1930-х років, які на селі нерідко знаходили прояв в антирадянських збройних виступах, зумовлювалися, значною мірою, зовнішніми «контрреволюційними» впливами, з-поміж яких націоналістичний – «петлюрівський» – посідав провідне місце. Додатковим фактором ризику вважалося те, що республіка межувала з Річчю Посполитою. Отже, саме в УСРР після виникнення проблеми «українського сепаратизму» з використанням масового терору були здійснені в найкоротші терміни найглибші перетворення, в ході яких республіка перетворилася з осередку суспільно-політичної нестабільності та плацдарму для «агресії панської Польщі» на цілком лояльну до Кремля адміністративну одиницю. З огляду на визначні роль і місце проблеми «українського сепаратизму» в наростанні протиріч між владою і суспільством УСРР, ця проблема має великі **перспективи подальших досліджень.**

ЛІТЕРАТУРА

1. Мартин Т. Про кожного з нас думає Сталін... / Т.Мартин // Критика. – 2003. – №12. – С.14-18.
2. Дорошко М. З історії проведення українізації у 1920-х роках / М. Дорошко // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 68-75.
3. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.): Моногр. / М.С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008.
4. Цвілюк С.А. Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму / С.А.Цвілюк. – Одеса: Маяк, 2004.

5. Борисенко Е. Феномен советской украинизации (1920-1930-е годы) / Е. Борисенко. – М.: Европа, Ин-т славяноведения РАН, 2006.
6. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932 – 1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Г. Касьянов; Інститут історії України НАН України. – К.: Наш час, 2010.
7. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929 / С.О.Єфремов ; упоряд. О.С. Пупро [та ін.]. – К.: ЗАТ "Газета "Рада", 1997.
8. «Українізація» 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колектив. моногр. / За ред. В.А. Смолія. – К.: Ін-т історії НАН України, 2003.
9. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю.Шаповал. – К.: Генеза, 2001.
10. Шаповал Ю.І. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення / Ю.І.Шаповал, В.А.Золотарьов. – К.: Стило, 2002.
11. Сталін Й.В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Твори. Т.8 / Пер. з рос. вид., схвал. Коміс. ЦККП(б)У/Й.В.Сталін. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1953. – С.149-154.
12. Каганович Л.М. Мой 20 век: записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советского деятеля / Л.М. Каганович. – М.: Вагриус, 1997.
13. Shapoval Y. "On Ukrainian Separatism" / Y. Shapoval // Harvard Ukrainian Studies. Vol. XVIII. – 1994. – № 3/4. – P.275-302.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1 (ЦК КП(б)У). – Оп.20. – Спр.2994.
15. Подзелинский М. Национальная рознь – орудие контрреволюции / М. Подзелинский. – М., Л.: ОГИЗ – Молодая гвардия, 1931.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1 (ЦК КП(б)У). – Оп.20. – Спр.2824.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1 (ЦК КП(б)У). – Оп.20. – Спр.2700.
18. Веселова О.М. Мейс Джеймс Ернст / О.М.Веселова // УІЖ. – 2004. – № 4. – С.157-158.
19. Черная книга коммунизма: Преступления. Террор. Репрессии: Пер. с фр. / С.Куртуа, Н.Верт, Ж.Л.Панне и др.; Вст. Ст. Л.Н.Яковлева. – М.: Три века истории, 1999.
20. Держархів Харківської обл. – Ф.Р.-1356 (Харківська обласна контрольна комісія КП(б)У – Робітничо-селянська інспекція). – Оп.1. – Спр.73.
21. ЦДАГО України. – Ф.1 (ЦК КП(б)У). – Оп.20. – Спр.5242.
22. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я.Піріг. – К.: Політвидав України, 1990.